

СЕКЦИЯ 2. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕСІНДЕГІ ДАНАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ
СЕКЦИЯ 2. ТРАДИЦИИ МУДРОСТИ В ДУХОВНОМ МИРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА
SECTION 2. TRADITIONS OF WISDOM IN THE SPIRITUAL WORLD OF THE KAZAKH
PEOPLE.

ӘОЖ 297.1

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫ, «ҚАБУСНАМА» ШЫҒАРМАЛАРЫ ҚАЗАҚ
ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ КӨРІНІСІНДЕ

Аскерхан Нургулан

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,
философия және психология факультеті, докторант,
Қарағанды, Қазақстан

Қазақ халқының ғасырлық дүниетанымы қалыптасуы барысында мұсылмандық философияның рөлі ерекше болған, әсіресе шығыс перипатетизмі адам тәрбиесін ақыл, этика, ізгілік және қоғамдық жауапкершілікпен тығыз байланыста қарастырған. Бұл бағытта білім мен тәрбие адамның кемелдікке жету жолындағы басты құрал ретінде көрініс тапты. Осындай идеялар ортағасырлық түркі және парсы дүниетанымына сіңіп, көркем әдеби-дидактикалық еңбектерде көрініс тапқан. «Қабуснама» мен «Құтты білік» соның айқын дәлелі. Қазақ философиясының қалыптасуында маңызды рөл атқарған негізгі фактордың бірі – көркем әдебиет. Көркем әдебиет – өмір шындығын бейнелейтін көркемдік шешім. Шынайы өмірдің суреті мен халықтың тағылымды тарихы әдебиетте сыршылдығымен, көркемдігімен ерекшеленеді. Әдебиетте адам бейнесін жасаудың түрлі тәсілдері бар. Егер жазушы нағыз суреткер әрі шебер болса, оның қолданған әрбір көркемдік әдісі кейіпкер бейнесін ашуға қызмет етеді. Жазушы қай дәуірде өмір сүрсе де, өз шығармасының арқауына өмір шындығын алады. Біз мұндай туындыларды орта ғасырдағы жазба әдебиеттен кездестіреміз.

Орта ғасыр жазба әдебиетінің аса құнды тәрбиелік мәні бар шығармаларының қатарында «Қабуснама» мен «Құтты білік» айтсақ болады. Бұл екі еңбек те жалпы білім беретін мектептердің оқу бағдарламасынан кездестіре аламыз.

«Қабуснама» – XI ғасырда өмір сүрген Журжани әмірлігінің билеушісі, шығыс ойшылы Кейкаустың тәрбиелік сарында жазған еңбегі. Ол бұл еңбегін ұлы Гилан Шахқа арнаған. Қартайған шағында ол: «Менің дүниеде жиып-терген ең асыл қазынам – саған арнап жазған осы өсиет-нақыл кітабым», – дейді [1]. Еңбек 44 тараудан тұрады. Алғашқы бес тарауы Алла мен пайғамбарларға мадақ айтуға арналса, қалғандары тәлім-тәрбие, өсиет-өнеге түрінде баяндалады.

«Құтты білік» – XI ғасырда Жетісу жерінде өмір сүрген белгілі ақын Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның түркі халықтарына ортақ еңбегі. Бұл дастан 85 тараудан, 13 мың жолдан тұрады. Ол әңгіме-аңыз түрінде баяндалып, даналық сөздер, өсиет пен ғибратқа толы.

Аталған екі еңбектің авторлары әр елде өмір сүргенімен, олардың ой-тұжырымдары мен кейінгі ұрпаққа қалдырған тәлімі шығыс халықтарына ортақ мұра екендігі анық байқалады. «Қабуснама» мен «Құтты біліктің» мазмұны тәлім-тәрбие мен өсиет-өнеге жағынан өзара ұқсас. Авторлар өз дәуіріндегі ел өмірінің шындығын арқау етіп, қоғамға қажетті даналық ойлар айтты. Әлемнің озық ойшылдары да бұл еңбектерді даналық дастандар қатарына қосқан. Мұның себебі – екеуі де шығыс халықтары мәдениетінің ескерткіші болып, көтерген тәрбиелік мәселелері ортақ сипатта болуы. Ал тәрбие – кез келген дәуірде құндылығын жоймайтын мәңгілік ұлағат.

«Қабуснаманы» 1992 жылы өзбек және татар тіліндегі нұсқасынан Тұрсынәлі Айнабеков қазақшаға аударса, «Құтты білікті» 1986 жылы көне түркі тілінен Асқар Егеубаев аударған. «Қабуснама» мен «Құтты білік» – адамгершілік пен гуманизм рухында жазылған, ақыл-өсиетке, тәлім-тәртіпке құрылған дидактикалық шығармалар. Екі автордың да басты мақсаты – ұрпаққа ұлағатты тәрбие беру.

Дастандардың кейіпкерлері көп емес. «Қабуснамада» шығарма желісі әкенің балаға айтқан өсиеті түрінде өрбиді. Ал «Құтты білікте» оқиға Күнтуды – Әділдік, Айтолды – Дәулет, Өгдүлміш –

Ақыл, Одғұрмыш – Қанағат бейнелерінің әңгімелесуі, кеңесуі арқылы дамиды. Кейкаус өз ойын қара сөзбен жеткізсе, Жүсіп Баласағұни ойларын өлең жолдары арқылы көркемдейді. Сондықтан бұл еңбектер әрі әдеби, әрі педагогикалық шығармалар болып есептеледі. Олардың әдеби сипаты – ойды көркем сөзбен астарлап жеткізуінде, ал тәрбиелік мәні – өмірде кездесетін барлық жағдайды қамтуында. Шығармаларды талдау барысында біз ең алдымен авторлардың өмірлік ұстанымына және сөз саптауына назар аудара аламыз. Осы арқылы оқырманды өмірге бейімдеуде нені басшылыққа алғанын айта аламыз.

Екі шығарманың негізгі ұқсастықтары:

- Дін, әдеп, өнер, даналықтың мәні кеңінен сөз етіледі.
- Екі еңбек те өсиет-өнеге түрінде жазылған.
- Екеуінде де әке баласына үгіт-насихат айтады.

Шығармадағы ортақ тақырыптарды тереңдете айта кетсек:

Дін туралы көзқарас: «Қабуснаманың» алғашқы бес тарауында, ал «Құтты біліктің» 1, 2, 3 және 50-баптарында Аллаға, әулиелерге, пайғамбарларға қатысты ойлар айтылады. Мысалы, «Қабуснамада»: «Ей, перзентім, білгенің жақсы, Алланың бірлігін, барлығын мойындауға ықылас-сенімің берік болсын. Өйткені көп адамдар оны мойындамау салдарынан көңілі қараңғыланып азғындайды. Ал көңілі пәк таза жандар адаспайды» – деп өсиет айтылады. «Құтты білікте» былай делінеді:

«Алла атымен айттым сөздің әлібін,

Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім.

Саған өзге кіріге алмас, дарасың,

Әуелгі де, соңғы да өзін, сарасың» – деп Алланың бірлігі мен барлығын дәріптейді [2].

Сөз қадірі мен шешендік туралы жағына келсек «Қабуснаманың» 7-тарауында: «Ей, перзентім, адамдар үшке, сөз төртке бөлінеді. Біріншісі – білген сайын білуге ұмтылатындар. Бұлар – ғалымдар. Екіншісі – біле тұра білмеймін дейтіндер. Бұлар – ұйқыдағы зұлымдар, олардан сақ болу керек. Үшіншісі – білмейтін әрі білгеннің тілін алмайтындар. Бұлар – надандар, олардан аулақ жүрген жөн. Сөздің де түрлері бар: Біріншісі – білуге де, айтуға да қажеті жоқ сөздер. Екіншісі – білуге де, айтуға да қажет сөздер. Үшіншісі – білуге қажет емес, бірақ айтуға болатын сөздер. Төртіншісі – білуге қажет, бірақ айтуға болмайтын сөздер. Дүниенің бар жақсылығы – білуге де, айтуға да қажет сөздерде. Ал білуге қажет, бірақ айтуға болмайтын сөздердің мысалы – мансапқордың не досының айыбын бетіне басу. Мұны ашық айту – ақылсыздық, себебі ол сенімен өштесуі мүмкін. Сондықтан мұндайды білгенің дұрыс, бірақ айтпаған жөн» – деп көрсетеді. Ал «Құтты білікте» былай делінеді:

Естінің сөзі – хауыздың лебіндей есер,

Есердің сөзі – сүйрендеп өз басын кесер.

Айтар болсаң, әр ойыңды қадап айт,

Бір сөзіңді мың толғамға балап айт,- деген жолдары сондай-ақ «Тіл өнерінің қасиеті» мен «Сөз сиқыры» бөлімдерінде: «Тіл адамды көкке көтереді, сол арқылы бақытқа жетеді. Бірақ адам өз тілінен жаза да тартады. Жақсы болғың келсе – жаман сөз айтпа. Адам екі нәрседен өкінбейді: бірі – жақсы ісі, екіншісі – жақсы сөзі» – деген нақылдар бар. Бұл қазақтың «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Сөйлей білмеген сөз қадірін кетірет» деген мақалдарымен үндес.

Ұрпаққа ұлағатты тәрбие беру туралы жағына келсек. «Қабуснаманың» «Перзентті тәрбиелеу туралы» тарауында былай делінеді: «Ей, перзентім, егер сенің балаң болса, оған жақсы ат қой. Бұл – ата-ананың баласына беретін алғашқы қарызы. Одан кейін перзентіңді ақылды әрі мейірімді тәрбиешінің қолына тапсыру қажет. Ол есейе бастағанда, міндетті түрде кәсіпке, өнерге баулы. Егер сен әскери қызметкер болсаң, баланы әскери өнерге үйрет, ал өзге кәсіппен шұғылдансаң, сол кәсіпке бейімде. Осы өнерлерді меңгерген соң, дене шынықтырумен айналысып, суда жүзуді үйренсін». Ал «Құтты біліктің» 63-бабында былай делінген: «Ұл-қызыңды бөтен жерде қалдырмай, өз үйінде өсір. Оларға әдеп үйретіп, білім бер. Ұлың ержетсе, үйлендір, қызың бойжетсе, тұрмысқа бер». Бұл өсиеттер халқымыздың дәстүрлі тәлім-тәрбиесімен де үндесіп жатыр.

Дос таңдау туралы жағына келсек. «Қабуснаманың» 28-тарауында айтылса, «Құтты біліктің» 85-бабының 6565-6604 бәйіттерінде келтірілген. Екі еңбекте де адал дос пен амал досты айыру, жалған достардың қиянаты жайлы ортақ пікірлер өрбиді.

Қонақ күту және қонаққа бару туралы сөздерге келсек. «Қабуснаманың» 12-тарауында: «Ей, перзентім, әрбір адамның үйіне қонақ бола берме, ол сенің ар-намысыңа нұқсан келтіреді. Егер

қонаққа барсаң, аш қарныға барма, сондай-ақ қатты жүріп, енгігіп бару да әдепсіздік саналады. Тағам жеген кезде ас таңдап, алдына қойылғанды жемеу – үй иесінің көңілін қалдырады», – деп жазылған.

Қонақ күту әдебі туралы сөздерге келсек. «Қабуснамада»: «Егер тағамды шамадан тыс жесең, жұрттың көзіне жаман көрінесің. Қонаққа барғанда, ол сенің үлкен досыңның үйі болса да, өзіңе лайықты орынға отыр. Ас ішіп отырғанда күтуші не қызметкерлерге бұйрық берме», – деп өсиет айтылады. Ал «Құтты біліктің» 4573–4679-баптарында:

Қай қонаққа барсаң да сен, тағамды,

Әдеппен іш, аша берме аранды.

Қолын асқа созса, үлкен, бек кісі,

Сен кейін соз – көргенділік белгісі.

Кісі көңілі – нәзік шиша, шар айна,

Мұқият бол, шағып алма, абайла!-деп екі ғұламаның да қонақтық әдебі жайлы ойлары үндес екені байқалады.

Жақсылықтың қадірі туралы байланыстарға келсек. «Қабуснамада»: «Ей, перзентім, жақсылық жасаудан жалықпа әрі істеген ізгілігің үшін өкінбе. Өкінгенің өзіңе зиян. Біреуге жақсылық жасап, оның қуанышын көрсең, сенің де көңілің шат болады. Егер менің тілімді алсаң, ешкімге жақсылығыңды аяма. Бұл саған ешқашан зиян келтірмейді» делінсе, ал «Құтты білікте» былай делінген:

Жақсылық қыл, суымай бойда қаның,

Бір өлім бар жөн болар ойлағаның.

Құрметтер ел, жан болсаң затың жақсы,

Талай ғасыр жаңғырар Атың жақсы,-деп екі шығармада да – жақсылық жасаған адамның аты мәңгі жасайтыны туралы ортақ ой айтылады.

Түс жору жайлы да шығармаларда ортақ сөздер келеді. Екі еңбекте де түс жоруға қатысты нақты мысалдар келтірілген. «Қабуснамада» Харун Рашид түсінде аузындағы тістері түгел түсіп қалғанын көреді. Бұл түсті екі жорушы екі түрлі жориды. Ал «Құтты білікте» Одғұрмұш түсінде елу баспалдаққа көтеріліп, бір атты кісінің берген суын түбіне дейін ішіп қойғанын айтады. Өгдүлміш оны жақсылыққа жориды, ал Одғұрмұш керісінше, өзінің өмірден өтетінін меңзейді. Осыдан шығатын қорытынды: түсті жақсылыққа жорысақ – жақсылыққа жолығамыз, жамандыққа жорысақ – ісіміз де кері кетеді деген ойға саяды.

Шығыс ойшылы Кейкаус пен түркі ғұламасы Жүсіп Баласағұнидің еңбектері бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Бұған дәлел – қазіргі педагогикалық ілімдер мен ақын-жазушылар шығармаларында да осы ізгі ойлардың жалғасын табуы. Әсіресе, XIX ғасырдағы Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбайұлының еңбектері мен пікірлерінен бұл үндестікті көруге болады. «Қабуснаманың» кейбір тарауларын Ы.Алтынсарин аударса, Абайдың қара сөздері де мазмұн жағынан осы еңбектермен сабақтас [3]. Сондай-ақ, Жүсіп Баласағұнидің идеялары да қазақ ағартушыларының ойларымен ұштасып жатады.

Ислам дінінің таралуынан бастап алып, мұсылмандық философиясының қадыптасуымен, шығыс перипатетизмінің салдарымен жалпы тәрбиелік және этикалық тұжырымдары бар «Қабуснама» мен «Құтты білік» шығармалары көркем-дидактикалық сипатта жалғасын тапқан. Екі туынды да адамның тұлға ретінде қалыптасуына және қоғамдағы ізгі қарым-қатынастарды орнықтыруға қызмет етеді. Демек, бұл еңбектердің дүниеге келуі — діннің таралуымен, философиялық ойлармен, перипатетизм ілімінің түркі-исламдық рухани мәдениетке ықпалының айқын дәлелі. Бұл – суреткер шығармасының өмір шындығынан алшақ кетпейтінінің дәлелі. «Қабуснама» мен «Құтты білік» еңбектерін қазақ ағартушыларының мұраларымен салыстыра отырып, олардың тәлімдік мәнін тереңірек зерттеу – алдағы уақыттың міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кайкавус ибн Искандар. *Қабуснама* / ауд. Н. Калла. – Алматы: Жазушы, 1986. - 11б.
2. Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнидің Хас Хажиб. *Құтты білік* / ауд. А. Егеубаев. – Алматы: Ғылым, 1985. - 90 б.
3. Ақмамбетов Ә. *Қазақ философиясының тарихы* / Ақмамбетов Ә. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 29 б.